

czenie *hilasterion* jako środek, instrument (*propitiatorium*) tj. ofiara przebłagalna, dar przebłagalny... środek przebłagania. Tako sens wyrazu *hilasterion* przyjmują nasze najnowsze przekłady: Dąbrowskiego, Kowalskiego, Biblia Tysiąclecia.

Duże i dobrze umotywowane prawdopodobieństwo ma za sobą znaczenie szczególne w połączeniu wystawił... — pomnik ekspijacyjny (Tillmann). — Bardzo prawdopodobną już w samym słowie *hilasterion* jest w naszym miejscu aluzja również w połączeniu ze znaczeniem *protheto* — wystawił przed oczy wszystkich, na widok publiczny do ubłagalni Starego Zakonu. W sensie typicznym Ubłagalni Nowego Przymierza, lecz w sensie przeciwnym (Jes. M. Bover SJ. VD 16 (1938) 137—148)². Tam w St. Zakonie za grzechy jednego ludu — tutaj za grzechy wszystkich ludzi. Tam środkiem pojednania była krew ofiary, którą arcykapłan skrapiał kapporeth wierzchnią część arki — tutaj wylana na krzyżu własna krew Jezusa Chrystusa. — Tam *kapporeth* było ukryte i raz tylko w roku mógł je jeden człowiek, arcykapłan oglądać — tutaj wystawiony i opisywany (*prografe* Gal 1, 1.) na krzyżu na widok publiczny. Mieściłaby się w tym ujęciu podwójna treść *hilasterion*: przebłagania gniewu Bożego i ekspiacji tj. zadośćuczynienia.

Tarnów

Ks. WAWRZYNIEC GNUTEK

Ks. Stanisław Mędała CM., Paradyż

ODKRYCIE ŚWIĄTYNI IZRAELSKIEJ Z CZASÓW SALOMONA

Z przekazów biblijnych (1 Krl 6—7; 2 Krn 3—4) dowiadujemy się, że Salomon wybudował w północnej części Jerozolimy świątynię, która bez większych zmian przetrwała do zburzenia przez Babilończyków w 586 r. p.n.e. Z tej świątyni, mimo licznych poszukiwań archeologicznych, nie znaleziono dotychczas żadnego fragmentu. Jej wygląd archeolodzy, biorąc pod uwagę opisy biblijne i budownictwo sakralne na terenie Syrii i Palestyny, odtwarzają zaledwie w głównych zarysach. Stwierdzono, że najbardziej zbliżona do świątyni jerozolimskiej pod względem planu była świątynia znaleziona w północnej Syrii w Tell Tainat¹, zbudowana przez architektów fenickich w VIII w. p.n.e., o wymiarach 25 × 11 m oraz świątynia z Chacor na terenie H z okresu późnego brązu², której wymiary wynoszą 25 × 17 m.

² Moraldi, SJ., *Sensus vocis hilasterion*, art. w: VD 26 (1948). Widzi w *hilasterion* typ Jezusa Chrystusa nie tylko aluzję.

¹ Zob. C. W. McCown, *The Syrian Expedition of the Oriental Institute*, *American Journal of Archaeology* 41 (1937) 8—13; ANEP, 739.

² Zob. Y. Yadin, *The Third Season of Excavation at Hazor*, 1957, *The Biblical Archaeologist* 21 (1958) 34—39; J. Gray, *Hazor*, VT 16 (1966) 33.

Są to jednak budowle dość odległe od świątyni Salomona bądź pod względem geograficznym bądź pod względem czasowym. Dlatego niemal sensacyjna stała się wiadomość, że przy wykopaliskach archeologicznych dokonywanych na terenie cytadeli królewskiej w Tell Arad natrafiono na świątynię z czasów Salomona mającą wiele elementów wspólnych ze świątynią jerozolimską³.

Tell Arad, położone na południu Palestyny około 32 km na wschód od Berszewy, stanowiło od czasów Salomona aż do czasów okupacji rzymskiej ważny punkt strategiczny i jako twierdza strzegło drogi do Arabii i Negewu. Suchy klimat jak również okoliczność, że ruiny dość szybko pokrywały się lessowatą gliną naniesioną przez wiatr sprawiają, iż kolejność poszczególnych faz osiedlania się na tellu jest wyjątkowo czytelna. W czasie siedmiu ekspedycji archeologicznych w latach 1962—1967 prześledzono historię miasta rozwijającego się w okresie wczesnego brązu i w epoce żelaza oraz dokładnie zbadano świątynię izraelską.

1. POZOSTAŁOŚCI ŚWIĄTYNI W TELL ARAD

W XI w. p.n.e. na terenie dzisiejszego Tell Arad znajdowało się osiedle oraz sanktuarium pod gołym niebem, zwane wyżyną (*bamah*). Sanktuarium stanowił zajmujący szczyt wzgórza wybrukowany dziedziniec o długości około 30 m, otoczony murem prawie metrowej grubości. W północnej części dziedzińca dochowały się resztki kwadratowego ołtarza zbudowanego z kamieni, w pobliżu którego odkryto doły ze spalonymi kośćmi zwierząt, szkielet baranka oraz fragment obrobionej płyty kamiennej, przypuszczalnie steli kultowej zwanej macebą (*massebah*)⁴.

W X w. p.n.e. w północno-zachodniej części dziedzińca-wyżyny zbudowano na planie prostokątą budowlę świątynną⁵ wynoszącą wraz z przybudówkami około 20 m długości i 15 m szerokości. Stanowiła ona integralną część wybudowanej w tym samym czasie od strony południowo-wschodniej pierwszej cytadeli królewskiej.

Na obiekt sakralny składał się dziedziniec, dwie sale i przybudówki. Otoczony murem dziedziniec, którego środek zajmował wielki ołtarz całopalenia zrobiony z nieciosanych kamieni (por. Wj 20, 25), znajdował się od wschodu świątyni. Krawędź kwadratowej podstawy

³ Por. E. Sitarz — L. Stefaniak, *Notatnik archeologiczny: Palestyna 1962—1964*, Znak 133—134 (1965) 922.

⁴ Por. Y. Aharoni, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, BA 31 (1968) 4 i 19.

⁵ Opis budowli świątynnej podaje: Y. Aharoni, *Tel Arad*, RB 71 (1964) 396 i to samo w języku angielskim w: *Israel Exploration Journal* 13 (1963) 336n.; Y. Aharoni — R. Amiran, *Arad. A Biblical City of Southern Palestine*, *Archaeology* 17 (1964) 53; Y. Aharoni — R. Amiran, *Tel Arad*, RB 72 (1965) 558n. i w: *IEJ* 14 (1964) 582; Y. Aharoni: *Arad: Its Inscriptions and Temple*, BA 31 (1968) 18—32.

ołtarza wynosiła 2,5 m długości, a wysokość 1,35 m. Górna część była wyłożona płytami kamiennymi z dwoma rzędami małych kanałów na krew ofiar. Obok ołtarza znaleziono grubą warstwę popiołu, figurę lwa w pozycji leżącej, kadzielnicę oraz liczne naczynia ofiarne. Na dwóch czarach były wyrzeźbione dwie starohebrajskie litery: *qof* i znak podobny do *kaf*. Pierwsza litera stanowi przypuszczalnie skrót słowa *qodeš* (święty). Naprzeciw ołtarza natrafiono na owalny basen zrobiony z płyt kamiennych, służący prawdopodobnie na wodę obmyć rytualnych. Schody, znajdujące się między ołtarzem a świątynią, przedzielały dziedziniec na dwie części. Wejście na dziedziniec przez cały okres używania budowli znajdowało się w murze wschodnim, chociaż nie zawsze było w tym samym miejscu. Początkowo było ono w części południowej muru, a później przesunięto je do środka.

Sama świątynia składała się z prostokątnej sali głównej (około 2,70 m długości i 9 m szerokości) stanowiącej miejsce święte (*hekal*) i małej sali stanowiącej miejsce najświętsze (*debir*) znajdujące się w środku ściany zachodniej na podwyższeniu, na które z miejsca świętego prowadziły trzy stopnie. Na schodach, z obydwu stron wejścia do *debir*, stały kamienne ołtarze. Większy ołtarz jest wysoki na 51 cm. Obydwa ołtarze były dobrze obrobione i wypolerowane z wgłębieniami na górnej powierzchni, gdzie znaleziono zwęglone pozostałości materii organicznej, widoczne resztki ofiar kadzenia. W *debir* znajdowała się mała prostokątna wyżyna (*bamah*), a obok niej trzy maceby (*massebot*) — wygładzone płyty kamienne, w górnej części zaokrąglone.

Wzdłuż ścian miejsca świętego umieszczono kamienne ławy polezione polepą, na których prawdopodobnie stawiano dary i naczynia ofiarne; jednak nie znaleziono na nich żadnych pozostałości. Wejście, umieszczone w ścianie wschodniej miejsca świętego naprzeciwko *debir*, łączyło dziedziniec z świątynią. Być może, iż wyodrębniona trzecia część dziedzińca przed miejscem świętym stanowiła otwarty przedsionek, do którego z pozostałej części dziedzińca wchodziło się po schodach stanowiących resztki dawnego ołtarza ofiar całopalnych. Obok wejścia po obydwu stronach odkryto płyty kamienne, przypuszczalnie bazy kolumn.

W pobliżu wejścia do świątyni odsłonięto piec z okresu późniejszego, w których, jak wskazują na to pozostałości, wypalano naczynia do użytku świątynnego. Wokół świątyni stały przybudówki. Specjalną wartość przedstawiają znalezione w przybudówkach ostraka. Wśród imion zapisanych na glinianych tabliczkach na uwagę zasługują dwa imiona znanych z Biblii (por. Neh 10, 6 itp.) rodzin kapłańskich: Meremot i Paszchur⁶.

Świątynia istniała do VII w. p.n.e., podlegając kilkakrotnym na-

⁶ Por. Y. Aharoni, *Arad: Its Inscriptions and Temple*, BA 31 (1968) 29 i il. 17.

prawom i gruntownej przeróbce pod koniec IX w. lub na początku VIII w. Poszerzono wtedy hekal o około 1,5 m w kierunku północnym i wydłużono go około 45 cm, redukując część muru zachodniego; północny mur dziedzińca przesunięto i wybudowano przy nim pomieszczenia, które sięgały prawie do ołtarza ofiar całopalnych. Ołtarz poszerzono wówczas o jakieś 35 cm, ale pozostawiono go nadal na tym samym miejscu. Od końca VIII w. ołtarza już nie używano.

2. TRADYCJE BILIJNE A SANKTUARIUM W TELL ARAD

Odkrycie i dokładne zbadanie królewskiego sanktuarium w Tell Arad rzuca wiele światła na przekazy biblijne dotyczące kultu jahwistycznego i struktury świątyni jerozolimskiej.

W skład obiektu kultowego w Jerozolimie wchodził dziedziniec z ołtarzem ofiar całopalnych i naczyniami do obmyć rytualnych, przedsionek (*ulam*), miejsce święte (*hekal*), miejsce najświętsze (*debir*) i przybudówki. Świątynia była zorientowana, podobnie jak sanktuarium w Tell Arad, ze wschodu na zachód. Jej długość wynosiła 60 łokci (około 27 m), a szerokość 20 łokci (około 9 m). Taką samą szerokość miała w pierwszej fazie swego istnienia świątynia w Tell Arad. Warto przy tym zaznaczyć, że powiększenia świątyni w Tell Arad w IX/VIII w. dokonano według ściśle ustalonych proporcji, prawdopodobnie po oficjalnym zastosowaniu nowego systemu mierniczego⁷), kiedy zamiast dawnego łokcia krótkiego wynoszącego około 45 cm wprowadzono egipski łokieć królewski wynoszący 52 cm, tak że po odbudowie w dalszym ciągu szerokość świątyni wynosiła 20 łokci, a długość miejsca świętego 6 łokci. Z tego wynika, że wymiary świątyni w Tell Arad opierały się na kanonie sakralnym. Świątynia w Tell Arad różni się od świątyni jerozolimskiej pod względem długości, ale zadziwiająca jest proporcja między długością i szerokością miejsca świętego wynosząca w obydwu fazach budowli 20 : 6. Taki sam stosunek zachodzi w wymiarach sanktuarium znajdującego się na pustyni zwanego przybytkiem, którego ściana północna i południowa miały po 20 desek (po półtora łokcia szerokości), a tylna ściana 6 desek (Wj 26, 16 nn.). Y. Aharoni⁸ przypuszcza, że jedna deska zachodziła na drugą na pół łokcia i dlatego wymiary przybytku były takie same jak wymiary świątyni w Tell Arad: 9×2,70 m (20×6 łokci), a nie 30×10 łokci. Istnieje bowiem zbieżność między przybytkiem a odkrytą świątynią nie tylko w proporcjach długości i szerokości; wymiary ołtarza w Tell Arad były takie same jak wymiary ołtarza całopalenia przed przybytkiem. Bok kwadratowej podstawy ołtarza wynosił 5 łokci, a jego wysokość 3 łokcie (Wj 27, 1; por. 2 Krn 6, 13). Wspomniany wyżej autor

⁷ Por. Y. Aharoni, *art. cyt.*, s. 25n.

⁸ *Art. cyt.*, s. 24n.

jest nawet zdania, że świątynia w Tell Arad wierniej odzwierciedla tradycje dotyczące przybytku niż świątynia jerozolimska i, że na takim samym planie było założone sanktuarium w Szilo, a później w Betel i Dan⁹.

Nie ulega wątpliwości, że świątynia jerozolimska była bardziej rozbudowana niż świątynia w Tell Arad. Na podstawie danych biblijnych uczeni nie doszli jednak jeszcze do zgody w rekonstrukcji przedsionka i miejsca najświętszego¹⁰. 1 Krl 6, 3 podaje długość i szerokość przedsionka, ale nie wymienia jego wysokości. Szerokość przedsionka była taka sama jak szerokość „domu Jahwe”. Tak samo przedstawia się sytuacja w wypadku świątyni w Tell Arad, tylko że w tej ostatniej przedsionek stanowił właściwie dziedziniec wewnętrzny bez żadnego dachu. Być może, iż w podobny sposób należałoby wyobrażać sobie przedsionek świątyni jerozolimskiej. Teksty biblijne traktują bowiem *ulam* jako część odrębną od „domu Jahwe”. 1 Krl 7, 12 mówi o takich samych murach przedsionka świątynnego jakie otaczały dziedziniec, a 1 Krl 6, 3 wyraźnie rozgranicza *ulam* od świątyni („dom Jahwe”).

Od kilkudziesięciu lat trwa ożywiona dyskusja na temat znaczenia i położenia kolumn zwanych Jachin i Boaz¹¹. W rekonstrukcjach świątyni umieszcza się je zazwyczaj przed przedsionkiem, który uważa się na ogół za przedłużenie miejsca świętego. Ale zarówno w świątyni z Tell Tainat jak i Tell Arad dwie kolumny znajdowały się w samym przedsionku obok wejścia do miejsca świętego. Taką pozycję kolumn w świątyni jerozolimskiej nasuwa również tekst hebrajski: w 1 Krl, 1:21 czytamy, że Salomon ustawił kolumny *1^eulam hahekal*, dosłownie „dla przedsionka miejsca świętego”, czyli raczej w przedsionku niż przy przedsionku, bo 2 Krn 3, 17 wyraźnie mówi, że kolumny te były wzniesione przy miejscu świętym (*al-p^ene-hahekal*).

⁹ Art. cyt., s. 25.

¹⁰ Na temat rekonstrukcji świątyni Salomona w Jerozolimie zob. np. K. Möhlenbrink, *Der Tempel Salomos. Eine Untersuchung seiner Stellung in der Sakralarchitektur des Alten Orients*, Stuttgart 1932; K. Watzinger, *Denkmäler Palästinas. Eine Einführung in die Archäologie des Heiligen Landes, II*, Leipzig 1935, 88—95; E. G. Wright, *Solomon's Temple Resurrected*, BA 4 (1941) 17—31; Tenze, *The Steven's Reconstruction of the Solomonic Temple*, BA 18 (1955) 41—44; P. L. Garber, *Reconstructing Solomon's Temple*, BA 14 (1951) 1—24; A. Parrot, *Le temple de Jérusalem*, Paris 1954, 13—44.

¹¹ Por. R. B. Y. Scott, *The Pillars Jachin and Boaz*, JBL 58 (1939) 143—149; W. F. Albright, *Two Cressets from Marissa and the Pillars of Jachin and Boaz*, Bulletin of the American Schools of Oriental Research 85 (1942) 18—27; H. G. May, *The Two Pillars before the Temple of Solomon*, BASOR 88 (1943) 19—27; S. Yeivin, *Jachin and Boaz*, Palestine Exploration Quarterly 91 (1959) 6—22; A. van den Branden, *I brucia-incenso Jakin e Bo'az*, Bibbia e Oriente 4 (1964) 47—52.

Innym dyskutowanym wśród archeologów zagadnieniem jest wygład i lokalizacja miejsca najświętszego (*debir*)¹². W niektórych rekonstrukcjach świątyni jerozolimskiej *debir* przedstawia się jako sześcienną salę bez okien niższą o 10 łokci od *hekal*¹³. Wielu archeologów¹⁴ sądzi jednak, że różnicę wysokości między *hekal* a *debir*, podaną w Biblii, należy tłumaczyć różnicą poziomów, na których te dwie części świątyni, stanowiące „dom Jahwe”, były zbudowane. Przypuszczają oni, że *debir* był zbudowany na wzniesieniu. R. de Vaux¹⁵ przychyliła się do opinii archeologów, którzy uważają, że tym wzniesieniem była święta skała, znajdująca się dzisiaj pod kopułą Qubbet es-Sachra, wysoka na 1,75 m licząc od poziomu posadzki. Jeśli na tej skale stało miejsce najświętsze 20-to łokciowej wysokości, to wysokość miejsca świętego powinna wynosić raczej 25 łokci, jak podaje 1 Krl 6, 2 w przekładzie LXX, a nie 30 łokci, jak podaje tekst hebrajski. Miejsce święte i najświętsze przypuszczalnie nakryte było jednym płaskim dachem. Na wzniesienie do *debir* prowadziły prawdopodobnie schody, jak w świątyni z Tell Arad. Między *hekal* i *debir* przypuszczalnie nie było muru¹⁶, lecz najwyżej przegrody z desek.

1 Krl 6, 5—10 mówi o przybudówkach wokół świątyni służących na magazyny. R. de Vaux¹⁷ wysunął hipotezę, że pierwotnie wokół świątyni były niskie przybudówki o wysokości 5 łokci, analogiczne do przybudówek przy świątyniach egipskich i mezopotamskich, a wyższe kondygnacje dodawano stopniowo w czasach późniejszych, jednak bez strukturalnego połączenia z budowlą świątynną. Wyższe piętra przybudówek opierały się tylko na skarpach łokciowej szerokości, bo mury świątyni zwały się trzykrotnie o jeden łokieć. Hipoteza o sukcesywnym dobudowywaniu magazynów przy świątyni jerozolimskiej znajduje pewne poparcie w budownictwie sakralnym w Tell Arad, gdzie w okresie późniejszym dołączono nowe magazyny na dziedzińcu świątynnym ze względu na brak miejsca gdzie indziej.

Odkrycie wyżyny i świątyni izraelskiej w Tell Arad dostarcza także danych wyjaśniających pewne tradycje biblijne dotyczące hi-

¹² Por. H. Schult, *Der Debir im salomonischen Tempel*, Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins 80 (1964) 46—54; B. N. Wambacq, *Instituta biblica. De antiquitatibus sacris*, Romae 1965, 84nn.

¹³ Por. L. H. Vincent — A. M. Stève, *Jérusalem de l'Ancien Testament, II—III*, Paris 1956, 388 ryc. 212.

¹⁴ Por. np. Parrot, *dz. cyt.*, s. 22; P. L. Garber, *art. cyt.*, s. 18.

¹⁵ *Le temple de Jérusalem*, w: Bible et Orient, Paris 1967, 306 n.; *Notes sur le temple de Salomon*, w: *dz. cyt.*, s. 210n. Innych archeologów wylicza T. A. Busink — omawiając książkę A. Parrot, *Le temple de Jérusalem*, Paris — w: Bibliotheca Orientalis 13 (1956) 157 w nocie 16, gdzie podaje również autorów utrzymujących, że na skale znajdował się ołtarz ofiar całopalnych.

¹⁶ Por. H. Schult, *art. cyt.*, s. 51nn.

¹⁷ *Notes sur le temple de Salomon*, w: Bible et Orient, Paris 1967, 215n; por. *Les institutions de l'Ancien Testament, II*, Paris 1960, 151 n.

storii kultu jahwistycznego. B. Mazar¹⁸, analizując teksty biblijne, doszedł do przekonania, że Arad pierwotnie oznaczało okolice, której centralnym miastem było Chorma. Dzisiejsze Tell Arad było — jego zdaniem — zamieszkałe od czasów Sędziów (por. Sdz 1, 16 uzupełniony przez LXX) przez potomków rodziny Chobaba Kenity, teścia Mojżesza. Rodzina ta odegrała niepoślednią rolę w dziejach Izraela (por. Lb 10, 29—32). Osiedliwszy się w Tell Arad potomkowie Chobaba poświęcili wzgórze na kult jahwistyczny. Wyżyna z XI w. stanowiła widocznie centralne miejsce kultu jahwistycznego Kenitów. Gdy Salomon przystąpił do budowy twierdzy na miejscu sakralnym w Arad, do budowli włączył sanktuarium królewskie. Dotychczas wiedziano o sanktuariach królewskich wybudowanych w państwie w Dan i Betel (por. 1 Krl 12, 29 n.; Am 7, 13), ale teksty biblijne nie wspominają o sanktuariach królewskich w państwie południowym. Na podstawie odkrytej świątyni w Tell Arad można przypuszczać, że podobne miejsca kultu były zarówno w państwie północnym jak i południowym, np. w Berszewie, Geba, Gilgal i prawdopodobnie w samej Samarii (por. Am 5, 5; 8, 14). Poza tym o świątyni Jahwe na górze Nebo dowiadujemy się ze steli Meszy (IX w. p.n.e.). Otwarte miejsca kultu jahwistycznego we wczesnej historii Izraela znajdowały się przypuszczalnie w Mispa w Galaadzie (por. Sdz 11, 11. 29 n.), w okolicy Jordanu (Joz 22, 11 nn.), w Eben-Haezer (1 Sm 4, 1; 7, 12) itp.

Centralizacja kultu w Jerozolimie dokonała się dzięki reformom Ezechiasza (727—699) i Jozjasza (641—609). Według 2 Krl 18, 4 Ezechiasz pousuwał wyżyny, stele i aszery. Opuszczenie ołtarza w Tell Arad pod koniec VIII w. wskazywałoby na istotę reformy Ezechiasza, który nawiązując do idei Dawida pragnął scentralizować kult i dlatego zabronił składania ofiar poza Jerozolimą (por. 2 Krl 18, 22; Iz 36, 7), ale kapłani nadal pozostawali przy lokalnych miejscach kultowych. Natomiast reforma Jozjasza polegała na zniesieniu kultu na wyżynach i sprowadzeniu kapłanów z Judei do Jerozolimy (por. 2 Krl 23, 8 nn. 15 nn.). Sanktuarium w Tell Arad było czynne prawdopodobnie do reformy Jozjasza, za którego przypuszczalnie tamtejsi kapłani przenieśli się do Jerozolimy.

Chociaż dotychczasowe opisy świątyni w Tell Arad pochodzą z niepełnych publikacji wykopalisk, to jednak wskazują one na doniosłość tego odkrycia przy interpretacji przekazów biblijnych. Oficjalna publikacja wykopalisk i około 200 ostrak cofających się do X w. p.n.e. dostarczy zapewne jeszcze wielu szczegółów, dzięki którym dokładniej rozumiemy liczne teksty biblijne traktujące zwłaszcza o kulcie jahwistycznym w okresie monarchii.

Gościkowo-Paradyż

Ks. STANISŁAW MĘDALA, CM

¹⁸ Hammiqdāš be'arād ūmišpahať hōbāb hōtēn mošeh, Eretz-Israel 7 (1964) 1—5.